

СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ ПО БИБЛИОТЕЧНО-
ИНФОРМАЦИОННИ НАУКИ ПРИ ВАК

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет Катедра
„Библиотекознание, научна информация
и културна политика“

Илко Ненчев Пенелов

Цензурата върху книгите в България 1944—1956

Автореферат

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен
„доктор“ по специалност 05. 08. 35

Научен ръководител:

доц. д-р Красимира Даскалова

Рецензенти:

проф. дфн Ани Гергова доц. д-р
Иван Еленков

София, 2007

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от разширен състав на Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика" при Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски" на 25 септември 2007 г.

Дисертационният труд „Цензурата върху книгите в България 1944-1956" се състои от увод, четири глави, заключение и седем приложения. Общият обем на дисертационния труд е 190 страници.

Използваната литература включва 174 заглавия.

Проблемът, на който е посветено дисертационното изложение е прилагането на различни форми на политическа цензура върху книгите в България през първото десетилетие след Втората световна война. Използваният подход следва вече установените изследователски принципи на „новата история на книгата" - да се поставят в широка социална среда всички проблеми, свързани с трансмисията на идеи чрез различните печатни форми. В тази насока беше съставено и оперативното определение на цензурата като *съвкупност от административни действия, предприети от органите на политическата власт и от различни организации, с които се ограничава или напълно се прегражда пътя на книгата от нейното създаване до етапа на разпространението.*

В предлаганото изследване на цензурата вниманието е съсредоточено върху комплекса от институции, лица и документи, съпътстващи появата и разпространението на книгите. Съществено при този род проучвания на голяма съвкупност от обекти е да се установи какви и колко книги през разглеждания период са забранени и унищожени и да се възстановят (доколкото е възможно) основанията за това. Другият ползотворен аспект на комплексния книговедски анализ е свързан с проследяването на измененията, настъпващи в „каналите“ за създаване и разпространение на книги.

Цензурната практика в България между 1944 и 1956 г. е само етап от еволюцията на репресията над книгите и има дългосрочен ефект върху книгоиздаването и книгоразпространението през следващите десетилетия. Същевременно в нея се отразява натрупаната през предходните столетия цензурна традиция в Европа, а като организация и процедури тя се ръководи от опита, натрупан в Съветска Русия след 1922 г. Хронологическото ограничаване на изследването цели не да накъсва историята на цензурата в България, а да подчертае особеното място и значението, което заема в нея времето от края на 40-те и началото на 50-те години на XX век.

До 9 септември 1944 г. в България се оформя, макар и непостоянна, осезателна политика на цензурни ограничения върху печатната продукция. Нейното засилено влияние или отслабване се определя от степента на отклонение от конституционната норма. Цензурата се подхранва от политически нестабилните моменти в историята на България след Освобождението и се вмества в обществения живот, когато парламентарната демокрация е в криза. Опитите през 1881, 1911 и 1934 г. да се сведе конституционната форма на управление до режим на засилени правомощия на монарха, легитимират своята неправомерност чрез цензурни санкции. Намеренията на Александър I Батенберг, Фердинанд I и Борис III са твърде различни, но ограниченията, които едноличните им управления налагат върху печатното слово, установяват и поддържат традицията на лишено от свобода общуване чрез печатни текстове. Това се превръща в „добрата“ предпоставка, която правителствата след 1944 г. ще използват, за да я доусъвършенстват.

Да се проучва цензурата, в общество, чиито официални власти не признават нейното съществуване, е истинско предизвикателство към историята на книгата, която се стреми да

възстанови и обясни всички социални характеристики на книжовния живот. „Жизненият цикъл" на книгите в българското общество след края на Втората световна война изпитва силен политически натиск, в резултат от който настъпват трансформации във всички негови компоненти. Създателите, производителите, разпространителите и ползвателите на печатни текстове постепенно загубват своето самостоятелно значение в комуникативната верига. От относително либералната книжовна среда при Стария режим, в продължение на няколко години, се преминава към пълен контрол над всички лица, организации и дейности, свързани с книгата.

В опита да бъде поставен аналитично въпросът за цензурата на книгите, предварително бяха формулирани следните тези:

Първо: Импулсите за налагане на строг контрол върху печатните издания в България през първото десетилетие след Втората световна война идват под влияние на външно-политически фактори. В страната се разгръща пълната културна експанзия на Съветския съюз, която се направлява от политическите аспирации на сталинизма.

Второ: Цензурата е резултат от налагането на марксистко-ленинската методология в науките (особено в хуманитарните и обществените) и т. нар. „социалистически реализъм" в изкуството. Изработени са единни, схематични правила, според които се преценява дали едно съчинение е годно да стигне до „народа" и да го „възпитава" в „правилната" посока, или не.

Трето: Контролът върху публикуването и разпространението на книги в България следва хода на обществено-политическото развитие на страната. Засилването на междупартийната конфронтация предизвиква и интензифицирането на цензурата.

Четвърто: Българските правителства след Втората световна война използват цензурата като средство за запазване на политическата си власт. Прегледът на съдържанието на печатните издания се третира като задача, която е от значение за сигурността на държавата.

Пето: До края на разглеждания период е изградена единна цензурна система от институции, която обхваща всички канали за разпространение на печатни материали. Създават се специализирани цензурни длъжности, които поемат задачата за текущ контрол на книжното съдържание. В средата на 50-те години, контролът вече се извършва от професионални цензори, които са пряко подчинени на министър-председателя, който е и ръководител на Българската комунистическа партия.

Шесто: Наложена цензура йерархизира културните дискурси. Тя превръща българската култура в пирамидална структура, в рамките на която няма значение кой говори, а изказването на различно мнение неизбежно се санкционира.

Цензурните институции създават и определят съдържанието на всяка цензура. Наблюдаваната практика показва, че политическите управления прибегват до услугите на структури (или организации), работещи срещу свободното обръщение на информацията (в случая от интерес са преди всичко книгите) в периоди на своето утвърждаване или в моменти на несигурност, като очакват да си осигурят социален „комфорт“ за действия и реформи във важни обществени сектори -промишленост, селско стопанство, добив на полезни изкопаеми, отбрана, политика, култура и т.н. Затова по силата на идеологическата им логика, отделните режими поставят под наблюдение публикуването на идеи, свързани с формата на управление на държавата, правното регламентиране и дейността на политическите партии и организации, частната инициатива

във финансовата сфера, търговията и банковото дело, образователните програми и проблемите на възпитанието, изследванията в областта на историята, философията, психологията, географията, земеделието, военната теория и практика и т.н. Друго „благоприятно“ качество на цензурата, налагана чрез институции е, че наред с охраната на принципно неразрешените теми, тя поема отговорността и за налагане на всички временни забрани (конфискации, спиране от печат и др.), които съпровождат политическата конюнктура.

Понятието „цензурни институции“ в България след края на Втората световна война обхваща група органи на централната държавна власт. Към тях следва да се прибавят и някои обществени и научни организации, които в започнатия в края на 40-те години на XX век преход от народнодемократично към социалистическо общество увеличават своята зависимост от държавата и поради това засилват идеологическата си функция. В определени случаи в категорията на цензурните институции попадат професионалните съюзи и общности от областта на науките и изкуствата, които в България след Втората световна война поемат ролята на цензурен авангард, осигуряващ възможно най-надеждния контрол върху интелектуалната продукция.

През разглежданите години може да се твърди, че се достига до модел на цензурна мрежа от институции, които в кратки срокове обхващат контрола над всички източници и ресурси за производство и разпространение на печатни текстове. Изграждането ѝ започва непосредствено след 9 септември 1944 г. в условията на военновременните ограничения върху свободата на печата. Първите институции на новосформираното правителство на Отечествения фронт (ОФ), които са натоварени с цензурни функции, започват работа под въздействие на външнополитически фактори. От края на 1947 г., след като влиза

в сила Парижкия мирен договор и България възстановява международното си положение, се създава възможност за ориентиране на цензурната практика в зависимост от вътрешния социален и партиен живот на страната.

Към края на 40-те години на XX век целите на репресивната политика са доразвити и новите цензурни институции преосмислят ролята си и разширяват своите правомощия. Възприема се възгледът, че най-добрата основа за ефективен контрол върху книгите може да се постигне след цялостното реформиране на всички обществени сектори, свързани с тяхното производство и разпространение. На мястото на съществувалата до края на 1947 г. печатарска и книгоиздателска инфраструктура се внедрява, по пътя на директните административни разпоредби, изчистен модел на държавен монопол. Вносът на печатни издания от чужбина също започва да се контролира служебно и се засилва практиката да се конфискуват идващи предимно от Западна Европа книги, фирмени каталози или научни списания. Възходящото идеологизиране на културата в началото на 50-те години на миналия век, създава възможността цензурата да вплете напълно своите механизми във всички фази на книжовния цикъл.

След 9 септември 1944 г. в България се извършва подмяна на основните органи на държавната власт. От една страна, се премахват старите представителни учреждения - отстранено е правителството на Константин Муравиев, разпуснато е Народното събрание, забранена е дейността на много политически и обществени организации. Заедно с това започва реструктурирането на министерските ресори и създаването на нови държавни органи, като от особено значение за политиката на новата власт спрямо книгите е появата на Министерството на пропагандата (МП). Синхронното унищожаване и изграждане на

институции се извършва в изпълнение на първата програма на коалицията Отечествен фронт (ОФ) и цели да доведе до промяна във формата на управление на страната. Новосъздадената държавна организация на централно и местно ниво става зависима от комитетите на управляващата ОФ, които в определени случаи и сами поемат функцията на фактически органи на държавната власт, а контролът върху цялостната правителствена политика се извършва от нейния Национален комитет. Подобно преплитане на партийни и държавни роли, което от конституционна гледна точка е нерегламентирано, поражда необходимостта от легитимация на дейността на всички институции в едно управление, носещо освен това бремето на несъобразеното с установената парламентарна процедура завземане на властта. В ролята на правно основание за представителност на новите държавни органи се привежда теорията на Ленин за социалистическата демокрация, при която *масовата държавна организация на трудещите се класи е постоянната и единствената основа на цялата държавна власт и на държавния апарат*. По такъв начин се осигурява фундаментът, върху който да започне изграждането на новия държавен модел, в чиито рамки постепенно започват да се оформят всичките му административни звена. Изследването разглежда като цензурни институции на правителствата след 1944 г. Министерството на пропагандата, Дирекцията на народната милиция, „Агитпроп“ отделът на БРП(к), Министерството на народното просвещение, Комитетът за наука, изкуство и култура, Главната дирекция на издателствата, полиграфическата промишленост и търговията с печатни произведения, Народната библиотека в София и Главното управление по въпросите на литературата и издателствата (Главлит).

Цензурните институции, функционирали в България през периода 1944-1956 г, са носители на определена политическа

идеология, което е базовата предпоставка да се говори за *политическа* цензура. Превръщането на не особено популярната в българското общество до 9 септември 1944 г. марксистка идеология в общодържавна, съчетано с преобръщането на социалното статукво, което тя предполага, създават предпоставки за появата на „изправителни“ институции, които са призвани да тушират всички възможни сътресения, съпътстващи радикалната промяна. Пасивното и примирено отношение спрямо ерозиращата плурализма дейност на цензурните институции и липсата на съпротива срещу административния произвол са базова предпоставка за необезпокояваната еволюция на цензурните форми до момента, в който институционалната цензура става излишна. Тази еволюция в България е достигната в годините между 1944 и 1956.

Съставянето на **списъци на забранена литература** е практика, която няма precedent в новата културна история на България до Втората световна война. Нейното начало е поставено в условията на първата мащабна акция за ретроспективно унищожаване на книги от края на 1944 г. Ролята, която е отредена на издадените между 1945 и 1957 г. списъци, наред със забраната, е да внесат обозримост и „порядък“ при определянето на „вредните“ теми и заглавия, за да не се допусне произвол в процеса на унищожаване на книгите.

Съставът на списъците пряко отразява политическото статукво в страната, като се променя в резултат от всички по-значими сътресения и поврати в нейната управленска структура. По този начин политическата администрация в България въвежда и постепенно разширява употребата на още една от функциите на институционалната цензура - да бъде средство в между-партийната борба. Измененията в съдържанието на

списъците са един от ключовете за разбиране на структурните изменения на цензурата върху печатните материали в България в периода 1944-1956 г. Авторите, които попадат в редовете на официалните списъци, са само малка част от представителите на българската интелигенция и нейните чуждестранни „възпитатели“, чието присъствие в издателските планове е нежелателно, а след 1947 г. и невъзможно.

Към документиране на публичната забрана се пристъпва с известна предпазливост, тъй като официално за „вредни“ се обявяват само невъзможните за „пренастройване“ според „новите“ идеологически стандарти автори и текстове. Останалите „неудобни“, като Теодор Траянов, Атанас Далчев, Йордан Стубел, Чавдар Мутафов, Петър Мутафчиев, Васил Златарски и мн. др. престават да се преиздават в продължение на десетилетия „по подразбиране“*. На лице са основания да се твърди, че списъците на забранена литература са само програмните документи, въз основа на които се ръководи репресията срещу автори и техните творчески подходи, които не се съобразяват с монизма на идеологията. Изменяемият състав на списъците е средство, чрез което ресорните държавни органи поддържат спазването на марксистките принципи като неизменни ориентири и в работата на специалистите от всички научни области.

В основата на наблюденията в изследването са поставени съдържанията на шест големи списъка, които са политематични и обхващат корпуса на „вредната“ (според съставителите) литература, издавана през цялата първа половина на ХХ век. Тези списъци рамкират, без да го изчерпват напълно, понятието „явна“ цензура и са базата, върху която стъпва настоящият опит за анализ на официалната цензура в България след Втората световна война.

Като форма на ретроспективна цензура списъците трансгресират суверенността на наследеното. Забраната на книги по списък следва погрешното схващане, че значението на историята може да бъде неутрализирано по-успешно с физическото унищожаване на нейните свидетелства, а не чрез преосмислянето на заблужденията ѝ. Прилагането на този принцип достига връхната си точка в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век, когато властта на българската комунистическа партия започва да свежда на практика марксистко-ленинската концепция за „непрекъснатото изостряне на класовата борба през преходния период от капитализма към социализма“. От строителите на „новото“ общество се изисква да съсредоточат „революционната си бдителност“ и съответно партийната репресия спрямо културата в посока предотвратяване на възможностите от „империалистическа диверсия“, идваща от миналото. Съставянето на списъци на забранената литература е своеобразна „редакция“ на това минало, която трябва да служи като ориентир на бъдещото книгоиздаване. До ефективното прилагане на този вид цензура в България се стига в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век, когато престават да съществуват частните издателства и тоталният контрол става възможен с други средства и нов инструментариум.

Превръщането на *печатарската, издателската и книготърговската дейности* в изключително държавно право е едно от стратегическите решения с дългосрочни последици по отношение жанровото многообразие на българската книга, издавана чак до края на 80-те години на XX век. Границите на социалния ефект от това решение следва да се приравнят към всички произтичащи от него ограничения спрямо групата на читателите. Принудителното „затваряне“ на грамотното

население в рамките на планираното от държавата е възможно най-ефективният метод за „привързване“ на читателското съзнание. В крайната фаза на този управленски модел институционализираната цензура дори се оказва излишна. И именно проследяването на пътя към времето, „когато часовниците са спрели“ - по израза на писателя Георги Марков - е по същество опит за разчитане на заложените от политическата администрация съдържателни изменения в предназначението на книгите, довели до опростяване спектъра на читателските рецептивни валенции.

Поставянето на цялата **полиграфическа система** под единно планово и техническо ръководство създава ефективен метод за контрол, като се прекъсва връзката между автора и печатаря - една традиция, установена още в зората на българското книгопечатане. Създаването на новия модел на развитие обаче не е просто загърбване на миналото. То успява да замени съответстващото на общественото развитие състояние на печатарството с логическите постройки на една идеология, която разглежда книгопечатането като метод за политическа пропаганда. В дългосрочен план извършеното национализиране на частните печатарски предприятия предизвиква радикална промяна в отношението на печатарите към тяхната работа. От инициативно, ориентирано да поддържа връзките с автори и издатели, то се трансформира в административно и в този смисъл престава да бъде свободно.

С национализацията на **частните издателски фирми** през 1948 г. е направена голямата стъпка от реформирането на сектора. Книжната продукция от следващата година се поема напълно от тринадесет държавни и обществени предприятия.

Намаленият брой на издателствата и трудностите при изграждането на новата им структура довеждат до спад в произведените през 1949 г. заглавия. Официалният анализ на

книжната продукция интерпретира този негативен факт като формулира тезата, че при ограниченото налично количество хартия *„интересите на народа изискват не да се увеличават бройките на книгите, за сметка на тиража, а да се увеличава тиражът за сметка на бройките“*, за да може да се осигури по-широкото им разпространение. Подобна постановка не само се опитва да прикрие реалните проблеми, предизвикани от трансформациите в сферата на книгоиздаването. Тя е показателна и за политиката в областта на цензурата през преходния период - намаляването на разнообразието от заглавия изисква и по-малко усилия за контрол на тяхното съдържание, като едновременно се засилва пропагандната функция на достигащите до читателя заглавия.

Контролните правомощия на държавата в областта на **книготърговията** са засилени от края на месец май 1952 г., когато правото да се търгува на едро с печатни произведения получават Държавното предприятие „Печатни произведения“ в София и районните кооперативни съюзи по места в страната. На частни лица се разрешава да продават на дребно само ако получат разрешение на отделите „Търговия“ към местните народни съвети и цялата им търговска продукция е закупена от държавното предприятие „Печатни произведения“.

Краят на частната търговия с книги настъпва през 1954 г. Изземванията на литература от книжарниците в този период вече се ръководи от Главлит. В резултат от направените проверки е установено, че в софийските антикварни книжарници все още се продава „вредна“ литература. Много скоро всички тези магазини са национализирани, а на собствениците им не е разрешена амбулантна форма на търговия. Те са принудени да предадат своите стоки в държавните антиквариати.

Монополното издателско и търговско право на държавата неминуемо довежда до изменения в статута на **авторите**. Гласуваният в края на 1951 г. закон за авторското право много ясно представя новата роля, отредена на пишещите. С него на първо място се урежда „изграждането и разцвета на социалистическата култура“, а след това интересът на авторите, който се поставя „в хармония с интересите на народа.“ Логиката, която следва закона приема, че авторството е „надстройка“, породена върху базата на социалистически по характер производствени отношения. Правото на авторите в България произтича от „волята на победилата работническа класа в съюз и начело на трудещите се селяни“ или „израз на диктатурата на пролетариата“. В такъв контекст авторството може да съществува само доколкото „допринася за укрепване и разширяване на социалистическата база“. Авторите могат да получават възнаграждение в установени от държавната власт рамки и в зависимост от „качеството и обществената полезност на произведението“. По такъв начин функцията на автора става силно зависима от политическото управление, собственик на всички средства за публикуване на печатни текстове.

В рамките на наблюдавания период понятието **„библиотечна цензура“** в България включва няколко вида *намеса на политическата власт* в работата на обществените библиотеки. Затова тя следва да се разглежда като една от формите на правителствена цензура, която оперира с административни актове и цели ограничаването на данни в определени области на обществената активност, окачествявани като „държавна“ или „военна“ тайна, като „вредни“ или „неприемливи“ политически учения и теории, като „нарушаващи обществения морал“ и пр. Намесата откън се стреми да предизвика ценностно диференциране и класифициране на

библиотечните фондове. Тя търси своите опори в идеята за „организиращата роля на книгата“, която може да бъде полезна, но със същата сила да насочва читателя в посока, желана от „класовия враг“.

Втората половина на 40-те и началото на 50-те години на XX век е време на организационното реструктуриране на българската библиотечна система по модела, разработен и апробиран в съветски условия, твърде различни и като културна традиция, и като нагласа и отношение към книгите и библиотеките. Всички публикации в областта на теоретичното библиотекознание в България през този период задължително съдържат възхвала за успехите, постигнати в Съветския съюз. Българските библиотечни специалисти черпят идеи за развитие, дават примери и се аргументират със статистически данни от съветската действителност. Образци за ново отношение към библиотечната работата също се търсят „на изток“ - независимо дали става дума за практика с читателите, изграждане на различните библиотечни мрежи, справочните услуги, библиотечното книгозаемане, библиографската класификационна схема или квалификацията на библиотекарите.

В рамките на понятието библиотечна цензура в България през разглеждания период на първо място се включва **изземването на личните библиотеки** на български граждани, получили присъда от т. нар. народен съд, създаден на 6.10.1944 г. (освен регентите, министрите, депутатите, висшите военни и дворцовите съветници, подсъдими са и много интелектуалци).

Конфискуваните частни библиотеки, сред които са тези на ген. Христо Луков, А. Попов, д-р Н. Минков, Царската и др., около края на 1947 г. възлизат на 46 748 тома. През 1948 г. голяма част от царската сбирка - преди всичко естествена научната литература - е прехвърлена в библиотеката на Българската

академия на науките. През същата година ЦБ на БАН поема и други конфискувани библиотеки - на осъдените проф. Александър Цанков, Дамян Велчев, проф. Николай Долапчиев и др. Официалните показатели за извършените конфискации сочат национализиране на десетина библиотеки с общ фонд около 60 000-70 000 тома.

Най-забележимо място сред проявите на библиотечната цензура в народнодемократична България заемат проведените **акции по прочистване на фондовете на обществените библиотеки**. Тяхната честота дава основания да се говори за постоянен процес на „филтрация“, който включва целенасочено и систематично унищожаване на големи масиви от книги и периодични издания. Прочиствания на едни и същи библиотеки се извършват многократно и на места стигат до абсурди. Те се провеждат, подобно на чистките в съветските библиотеки през първите години след Октомврийската революция от 1917 г., от идеологически позиции. Всички действия се мотивират от стремежа да се заличат цели сектори от интелектуалната продукция на буржоазната литература, наука, педагогика и т. н.

Основна характеристика на прочистването на библиотеките в България след 9 септември 1944 г. е, че то не се възприема като брутално накърняване на правото на читателите да избират заглавията, които заемат от библиотеката. В края на 40-те и началото на 50-те години то вече е рутинна практика и позитив в отчитането на дейността, дори значим показател в скалата на политическия актив на всяка организация. Прочистването се декларира като „оздравителна“ акция, неизбежна и затова неподлежаща на оценки, която повишава ефективността на библиотечната работа. Унищожаването на големи масиви от книги, „обвинени“ в политическа „неправилност“ се изтъква като един от показателите за оценка на

идеологическата съвременност на библиотеката. И това е реалната нагласа, върху която се извършват множеството констатирани злоупотреби в рамките на мандата на съставяните комисии по места. Резултатите от проведените чистки в българските библиотеки между 1945 и 1955 г. трудно могат да се изчислят. Но със сигурност те многократно надхвърлят унищожените книги във всички военни конфликти с българско участие от Освобождението до края на Втората световна война. Загубите възлизат вероятно на няколко милиона екземпляра.

Друга форма на цензура, прилагана в българските библиотеки след Втората световна война, е практиката да се обособяват **„специални“ фондове**, до които читателите имат ограничен достъп. Подобна мярка, позволена от политическата власт само за най-големите обществени и научни библиотеки, цели да херметизира един допустим минимум копия от определено заглавие, които да се използват контролирано. Моментният ефект от прилагането на такава цензура е най-малкото спорен, тъй като предполага абсолютна прецизност при изключването на всички останали екземпляри от тиража на забраненото издание. Но в дългосрочен план затварянето на книги се оказва изключително „продуктивно“. Поддържането на специални фондове свидетелства за установеност на цензурата като неразделна част от културата на страната. Те са демонстрация за успешното прилагане на партийните принципи в държавното управление. Специалните фондове са една от най-жизнените форми на ограничаване на читателите в Народна република България до края на 80-те години на XX век.

В понятието библиотечна цензура се включва и държавния контрол върху **вноса на книги** и други печатни материали, който ограничава комплектуването на българските библиотеки в края на 40-те и началото на 50-те години. Сравнително

либералният режим преди Втората световна война, поне що се отнася до художествената, научната и литературата в областта на изкуствата, се заменя първоначално със задължителен контрол върху вноса, за да се стигне до ситуация на държавен монопол върху тази дейност.

С политиката на международно ниво се осигурява още една превантивна мярка срещу свободното обогатяване на библиотечните фондове. Мнозинството от библиотеките в страната - читалищни, училищни, профсъюзни, градски и окръжни - на практика не разполагат с книги на чужди езици. Читателите трайно са затворени в границите на българската оригинална и преводна книга. Библиотеките твърде слабо позволяват „излизане“ от тесните рамки на националната култура.

Елемент от библиотечната цензура в годините след Втората световна война е и изграждането на **„идейно издържани“ каталози**. В нито един от достъпните за читателя „входове“ към библиотечните фондове не могат да се съдържат описанията на „вредни“ книги и периодични издания. Тези библиотеки, чиито каталози оцеляват след бомбардировките над София, трябва да изчистят от тях *„политическите грешки“*. Онези, които започват наново да изграждат справочния си апарат, а сред тях са Народната библиотека в София и библиотеката на БАН (първата от които е и методически център в областта на каталогизирането в публичните библиотеки), се налага ясно да разграничават служебните от читателските каталози в зависимост от техните задачи.

Към проявленията на библиотечната цензура трябва да се причисли и една промяна, настъпила в извършваната от библиотеките и сродните им институции **библиографска**

дейност. Новостта е свързана с увеличаването на броя библиографски справочници, които заменят водещия за този вид издания регистрационен принцип на построяване, с една продуктивна форма на скрита цензура. Основният подход, който съблюдават съставителите в своята работа е „висока партийност при избора на темата, при подбора на литературата, при класифицирането и подреждането на литературата в рубриките, при аотирането и т. н." Този принцип прокарва изказаната от Надежда Крупска и разработена теоретично в трудовете на Лев Наумович Троповски (1885-1944) теза, че оценени от марксистки позиции, при изработването на библиографските препоръчителни списъци, книгите „помагат за оформянето на болшевишко съзнание у читателите", а самите библиографски издания се превръщат в „оръжие за политическо възпитание".

Съставените библиографии са допълнителна форма на превантивна цензура. Малките им тиражи позволяват тяхното използване главно в работата с читателите на държавните и някои читалищни библиотеки. Когато читателят не разполага с друга информация (която в класическия случай се съдържа в каталога на библиотеката) и е принуден да разчита единствено на данните от библиографския справочник, е налице схема, при която цензурата застава в услуга на пропагандата.

Фондовете на големите публични библиотеки са масивът от печатни издания, въз основа на който Министерството на пропагандата и след него КНИК и Главната дирекция на издателствата оформят и впоследствие допълват периодически **корпуса от забранени четива.** В своята ежедневна работа с книгите библиотекарите са задължавани да подпомагат изработването на официалните списъци на забранена литература. От тях се очаква активно сътрудничество в работата по установяване на „идейно вредните" книги и периодични

издания - предимно на български език.. Всички техни предложения се оценяват и проверяват от специално назначена от председателя на КНИК четиричленна комисия към Народната библиотека в София.

Списъците на забранена литература, допълнени с информацията от протоколите за извършени прочиствания, дават възможност да се направят някои изводи по отношение на тематичните групи от издания, които попадат в обсега на забраната. „Вредни“ се оказват заглавия от всички раздели, предимно на обществените и хуманитарните науки, но дори природните и точните не остават незасегнати. По отношение на видовете издания библиотечната цензура не подхожда диференцирано. На общо основание са предлагани и унищожавани книги, периодични издания, албуми, снимки, карти, акцидентни и служебни издания.

Моделираването на идеологизирано съзнание чрез библиотеките минава през подмяната на фондовете на масовите библиотеки. Политическата администрация се възползва от слабата покупателна способност на онази част от населението, която е принудена да използва обществени библиотеки, като „струпва“ големи количества еднотипни издания в сбирки по цялата страна, които не само не създават възможности за самостоятелно мислене у читателите, а тъкмо напротив - чрез своето монолитно съдържание уравниват възможностите и създават условия за матрично възпроизвеждане на точно определен тип знания. В създалата се обстановка основният политически удар пада върху групата на детските, включително училищните и читалищните библиотеки и върху тези към висшите учебни заведения. Регулацията на четенето сред подрастващите в и вън от дома, съчетана с реформите, предприети в образователната система на България от 1944 г. насетне, осигуряват двустранна интервенция в личното

пространство на перспективния читател, като го „предпазват“ от възможността за „некласово“ мислене. Самостоятелното четене трябва да се трансформира в дисциплинирано разбиране, при което библиотеката изпълнява организираща функция.

Библиотечната цензура в периода 1944-1956 г. е практикувана стихийно или чрез организирани кампании, провеждани под надзора на централните държавни институции. Всички нейни проявления са част от големия социален експеримент за политическо „редактиране“ на миналото. Резултатите от този експеримент в материален план са опустошителни. Създава се традиция за унищожаване на книги по силата на поредица от официални административни актове. Прочистването на библиотеките е съпроводено от произволни действия, в резултат от които наред с обикновените пропагандни материали са унищожавани и шедьоври на европейската литература и наука.

След Втората световна война цензурата постепенно се „втъква“ в цялата структура на библиотеката. Тя се наслажда върху всички текущи библиотечни дейности - комплектуване, обработка, библиографиране, обслужване. От нея произтичат ежедневни ограничаващи читателите ситуации, предизвикани от въведения диференциран достъп до библиотечните фондове.

Социалният ефект от цензурата чрез библиотеките не може да бъде оценен в тесните рамки на разглеждания период. Нейното въздействие непосредствено след Втората световна война се усеща главно от ограничената група на активните читатели - учени, преподаватели, студенти. Но ролята на библиотечната цензура нараства с течение на времето и благодарение на своя консерватизъм, в дългосрочен план, оказва негативно въздействие върху културното ниво на цялото общество. В този смисъл може да се формулира твърдението, че случилото се с библиотеките в края на 40-те и началото на 50-те

години на XX век стои в основата на дълготрайното овладяване на българската творческа инвенция.

Наложените след Втората световна война съветски цензурни стандарти твърде много натежават към средата на 50-те години на XX век. В краткотрайното „размразяване“, настъпило след смъртта на Сталин и завършило с унгарската революция през 1956 г., раздвижването в българския културен живот е твърде условно. Ограничеността и слабостта на случилото се „обновление“ и „либерализация“ вече са отбелязани от българската историография. Но в областта на цензурата през 1956 г. се слага край на един етап от политическата репресия върху книгите. Със закриването на последната цензурна институция в страната завършва периодът на политическата параноя. Това е време, белязано от идеята, че книгата не трябва да носи удоволствие, тя е едно от средствата за пропаганда и нейното значение се определя от способността ѝ класово да разграничава и противопоставя отделните социални групи.

Справка за приносните моменти в дисертационния труд:

1. Дисертацията е първото системно проучване на цензурата върху печатните издания в България през периода 1944 - 1956 г. Изследването представя репресията над книгите като съществена характеристика на българския културен и политически живот след Втората световна война;

2. Цензурата се разглежда в широк социален контекст - като сбор от разнообразни ограничителни и забранителни практики на политическата администрация в страната. Тяхното значение се определя от радикалността на промяната в сектора на книгите, която предизвикват.

3. С прилагането на статистически методи в изследването се постига детайлна картина на ерозиращата обществото и създадената от него книжна същност на цензурата. Представянето на социалните измерения в цифри преодолява етапа на абстрактното мислене и говорене за цензурата.

4. В документалната основа на дисертационния труд се поставят множество писмени сведения за цензурата през разглежданото време, запазени в български архивохранилища, които не са използвани до този момент. Документалните извори са съчетани с вече съществуващите публикувани тези и мнения по проблема. Обобщаването на събраните данни даде възможност да се формулират нови тези и да се създадат нови понятия като „цензурна ефективност“, „цензурна мрежа“, „цензурен авангард“ и др.

5. За пръв път в изследванията по темата конкретните факти, свързани с цензурата, се интерпретират с оглед затормозяването на книжовния комуникационен цикъл. Анализът е ориентиран в посока създаване на история на цензурата в България, основаваща се на функционалния подход към книжовните явления.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Защитната реч на един съвременен цензор. // *СБИР* в началото на 21 век: XI Нац. науч. конф. на СБИР (2001). Пловдив, 2002, 99-101.

2. Историческите изследвания на цензурата върху книгите в България - състояние и възможности. // *Библиотечното сътрудничество - настояще и бъдеще*. Идеи и проекти за изследвания в областта на писмените комуникации : XIII Нац. науч. конф. на СБИР (2003). София, 2003, 182-185.

3. Националната библиотека и създаването на библиотечна цензура в България (1945-1957). // *Библиотеката минало и настояще* : Юб. сб., посветен на 125-годишнината на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. София, 2005, 96-103.

4. „Хемус А. Д.“ - в ликвидация (1948-1952). // Изв. на Националния литературен музей, 3, 2005, 119-132.

5. За Спецфонда на Народната библиотека през 50-те години на XX век. // *Библиотечни дискурси* : Юб. сб., посветен на 60-годишнината на Александра Дипчикова. София, 2006, 45-50.